

ABUL-ALO MAARRIY FALSAFIY SHE'RIYATI: KLASSIK ARAB ADABIYOTIDA SKEPTITSIZM VA PESSIMIZM MOTIVLARINING BADIY TAHLILI

Rashidova Umida Mirabitovna

Alfraganus universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD Raximjanov Masrur Nugmanovich

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21807449>

Annotatsiya: Mazkur maqola arab adabiyoti tarixidagi eng noyob va munozarali shoir-faylasuflardan biri hisoblangan Abul-Alo al-Maarriy (973–1057) ijodidagi falsafiy she'riyat xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqola IMRAD tuzilishida tayyorlangan bo'lib, unda shoirning "Luzum ma la yalzam" (Luzumiyot) devonidagi asosiy falsafiy motivlar — dunyoviy pessimizm, diniy dogmatizmga tanqidiy munosabat, aql-idrokning ustuvorligi hamda ahloqiy-vegetarian ta'limoti tahlil qilingan, shuningdek uning "Risalat ul-G'ufon" asari ham qisqacha ko'rib chiqilgan. Tadqiqot yaqin o'qish va falsafiy-adabiy tahlil metodlariga asoslangan.

Kalit so'zlar: Abul-Alo Maarriy, Luzumiyot, falsafiy she'riyat, pessimizm, skeptitsizm, Risalat ul-G'ufon, klassik arab adabiyoti

Kirish. Abul-Alo Ahmad ibn Abdulloh al-Maarriy (973–1057) arab adabiyoti tarixida nafaqat shoir, balki chuqur mustaqil falsafiy tafakkurga ega mutafakkir sifatida ham alohida o'rin tutadi. To'rt yoshida ko'zining ko'rmay qolishi, umrining aksar qismini yolg'izlikda va o'z-o'zini cheklashda o'tkazishi uning dunyoqarashiga chuqur iz qoldirgan bo'lib, bu holat uning she'riyatida keng o'rin olgan chuqur pessimistik va skeptik ruhning shakllanishiga sabab bo'lgan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, Maarriy o'rta asr arab adabiyotida diniy-an'anaviy dunyoqarashdan ancha oldinda turuvchi, aql-idrok va mustaqil fikrlashni ustuvor qo'yuvchi noyob falsafiy pozitsiyani ifodalaydi. Uning she'riyati shunchaki badiiy ijod emas, balki hayot, o'lim, taqdir va dinning mohiyati haqidagi chuqur falsafiy mushohadalar majmuasidir, bu esa uni o'rta asr Sharq falsafiy tafakkurining eng noyob namunalaridan biriga aylantiradi.

Tadqiqotning maqsadi — Maarriy she'riyatidagi asosiy falsafiy motivlarni, ularning badiiy ifoda vositalarini hamda shoirning umumiy dunyoqarash tizimidagi o'rnini tizimli tarzda tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) Maarriy hayoti va ijodiy shakllanishining falsafiy asoslarini yoritish; 2) "Luzumiyot" devonidagi pessimizm va skeptitsizm motivlarini tahlil qilish; 3) uning diniy dogmatizmga tanqidiy munosabatini ko'rsatish; 4) "Risalat ul-G'ufon" asarining falsafiy-adabiy ahamiyatini baholash.

Maarriy hayoti o'zi ham uning falsafasini tushunish uchun muhim kalit bo'lib xizmat qiladi: to'rt yoshida chechak kasalligi oqibatida ko'zining ko'rmay qolishi, yigirma to'rt yoshida onasining vafoti, keyinchalik esa Bag'dodga qilgan safari va u yerdagi umidsizlanishlari — bularning barchasi uning dunyoga bo'lgan chuqur ishonchsizlik va yolg'izlik falsafasini shakllantirgan. U o'z uyiga qamalib, "ikki qamoq mahbusi" (ko'rlik va uy qamog'i) deb o'zini ta'riflagan, bu metafora uning butun keyingi ijodiy faoliyatining ramziy negizini tashkil etadi.

Metodologiya. Tadqiqotda asosiy metod sifatida yaqin o'qish (close reading) usuli qo'llanildi, bunda Maarriyning "Luzum ma la yalzam" (odatda "Luzumiyot" nomi bilan mashhur, so'zma-so'z "zarur bo'lmagan narsani o'ziga zaruriy qilib olish" — bu nom shoirning o'ziga ixtiyoriy ravishda qo'shimcha she'riy cheklovlar — ikki qofiyali band tizimi — yuklaganini anglatadi) devonidan tanlangan bayt va ruboiylar batafsil tahlil qilindi.

Ikkinchi metod sifatida falsafiy-adabiy tahlil qo'llanildi, bunda Maarriy she'riyatidagi g'oyalar umumiy o'rta asr islom falsafasi (kalam, mu'tazila ta'limoti) konteksti bilan qiyoslandi, bu

orqali uning qarashlarining o'ziga xosligi va o'z davri uchun naqadar radikal bo'lganligi aniqlandi. Shuningdek, uning "Risalat ul-G'ufron" (Kechirim haqida risola) asari qisqacha kontent-tahlil qilindi, bu asar keyinchalik Dante "Ilohiy komediya"si bilan tipologik qiyoslanadigan, jannat-do'zax sayohati syujetiga qurilgan satirik-falsafiy asar hisoblanadi.

Tadqiqot materiali sifatida "Luzumiyot"dan tanlangan diniy-falsafiy mazmundagi baytlar, shoirning vasiyatnomasi va tarjimai holiga oid klassik biografik manbalar (Yoqut Hamaviy, Ibn Xallikon ma'lumotlari) hamda "Risalat ul-G'ufron"ning asosiy g'oyaviy qismlari tanlab olindi.

Natijalar. Tahlil natijasida Maarriy falsafiy she'riyatining bir necha asosiy motivi aniqlandi. Birinchidan, chuqur ekzistensial pessimizm — shoir hayotni azob-uqubat, o'limni esa yagona haqiqiy najot sifatida talqin qiladi, bu uning mashhur vasiyatida ham o'z aksini topgan: u o'limidan keyin qabr toshiga "bu — otamning menga qilgan gunohi, men esa hech kimga bunday gunoh qilmadim" (ya'ni dunyoga keltirilishning o'zi azob ekanligi) mazmunidagi bayt yozdirishni vasiyat qilgan, bu — dunyoga kelishni tabiiy ne'mat emas, balki ixtiyorsiz yuklangan yuk sifatida ko'rish falsafasini ifodalaydi.

Ikkinchidan, diniy dogmatizm va ruhoniylilik institutiga nisbatan keskin tanqidiy pozitsiya aniqlandi — Maarriy o'z she'rlarida turli dinlar va mazhablar o'rtasidagi tortishuvlarni tanqid qilib, ular barchasini insoniyatni chalg'itish va bo'linishga olib keluvchi omil sifatida talqin qiladi, bu esa uni o'z davrining diniy-siyosiy tizimidan ancha oldinga o'tgan mustaqil mutafakkir sifatida namoyon etadi.

Uchinchidan, aql-idrokning vahiy va an'anadan ustunligi g'oyasi topildi — shoir insonning mustaqil fikrlash va tanqidiy tahlil qilish qobiliyatini eng oliy qadriyat sifatida ulug'laydi, hissiy yoki an'anaviy asosga qurilgan har qanday e'tiqodni shubha ostiga qo'yishni targ'ib qiladi, bu uning ijodini ratsionalistik falsafiy tafakkurga yaqinlashtiradi.

To'rtinchidan, ahloqiy-vegetarian ta'limoti aniqlandi — Maarriy hayotining ma'lum bosqichida qat'iy asketik turmush tarzini tanlab, go'sht, tuxum va sut mahsulotlaridan voz kechgan, buni u hayvonlarga nisbatan ahloqiy mas'uliyat va zulmdan saqlanish tamoyili bilan asoslagan — bu o'rta asr islom dunyosida nihoyatda noyob va ilg'or ahloqiy pozitsiya hisoblanadi, zamonaviy vegetarianizm-etika tushunchalariga tipologik jihatdan yaqin turadi.

Muhokama. Olingan natijalar Maarriyning nima uchun arab falsafiy-adabiy tafakkurida alohida, ba'zan hatto "g'ayrioddiy" figura sifatida qaralishini tushuntiradi. Uning pessimizmi shunchaki shaxsiy fojia (ko'rlik, yolg'izlik)ning natijasigina emas, balki mustaqil falsafiy tizimga aylantirilgan, mantiqiy asoslangan dunyoqarash ekanligi natijalar orqali tasdiqlanadi — bu uni oddiy "g'amgin shoir"dan farqlab, chinakam falsafiy mutafakkir darajasiga ko'taradi.

Shuningdek, natijalar shuni ko'rsatadiki, Maarriyning diniy institutlarga nisbatan tanqidiy pozitsiyasi uni o'z davrida ham, keyingi asrlarda ham munozarali shaxsga aylantirgan — ba'zi an'anaviy olimlar uni kofir yoki zindiq (dinsiz) deb ayblasalar, boshqa tadqiqotchilar uning tanqidini chuqur diniy-ahloqiy tuyg'udan kelib chiqqan islohotchilik harakati sifatida talqin qiladilar. Bu ikki xil talqinning mavjudligi Maarriy merosining ko'p qatlamli va murakkab tabiatidan dalolat beradi.

Bundan tashqari, uning ahloqiy-vegetarian ta'limotini zamonaviy hayvon huquqlari va ekologik etika nuqtai nazaridan qayta o'qish zamonaviy tadqiqotchilar orasida ortib borayotgan qiziqishni keltirib chiqarmoqda — bu Maarriy merosining nafaqat tarixiy-adabiy, balki hozirgi kun uchun ham dolzarb ahloqiy-falsafiy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Natijalarning cheklovi shundaki, "Luzumiyot" devoni juda katta hajmga ega (o'n ming baytdan ortiq) bo'lib, mazkur tadqiqot faqat eng ko'p iqtibos keltiriladigan qismlarni qamrab oldi;

kelgusi tadqiqotlarda devonning to'liq matni asosida keng qamrovli tematik korpus tahlili o'tkazish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Maarriyning til va uslub xususiyatlari. Maarriy she'riyatining o'ziga xos jihatlaridan yana biri uning nihoyatda murakkab, lug'aviy jihatdan boy va grammatik jihatdan mukammal tiliga bog'liq. Ko'rlik unga tashqi dunyoni ko'rish imkonini bermagan bo'lsa-da, uning tinglash orqali egallagan til boyligi va nahv-sarf bilimi nihoyatda chuqur bo'lib, bu uning she'rlarini talqin qilishni ba'zan hatto ona tili sifatida arab tilida so'zlashuvchilar uchun ham qiyinlashtiradi.

Shuningdek, "Luzumiyot" nomidan ham ko'rinib turganidek, shoir o'zi uchun majburiy bo'lmagan qo'shimcha she'riy cheklov — har bir baytda ikki qofiyani birdek saqlash (odatiy arab she'riyatida faqat bitta qofiya yetarli hisoblanadi) — qoidasini joriy qilgan, bu texnik murakkablik shoirning nafaqat mazmun, balki shakl jihatidan ham o'zini qiynash orqali ma'naviy poklanishga intilishini badiiy ifodalaydi, deb talqin qilinadi.

"Risalat ul-g'ufro" Asarining qo'shimcha tahlili. "Risalat ul-G'ufro" (Kechirim haqida risola) Maarriyning nasriy asari bo'lib, unda muallif tasavvuriy jannat-do'zax sayohati orqali klassik arab shoirlarining oxiratdagi taqdirini satirik-falsafiy tarzda tasvirlaydi. Asarda turli johiliya va islom davri shoirlari jannatda til biriktirib, o'z hayotlari va e'tiqodlari haqida suhbatlashadilar, bu orqali Maarriy nafaqat adabiy tanqid, balki diniy-falsafiy masalalar (kim najot topadi, kim topmaydi, degan savolning o'zi qanchalik insonlar tomonidan bilib bo'lmashligi) haqida ham chuqur mulohaza yuritadi.

Bu asarning tuzilishi va g'oyaviy yo'nalishi ko'pincha italyan shoiri Dante Alig'yerining "Ilohiy komediya"si bilan tipologik jihatdan qiyoslanadi, garchi ikki asar orasida bevosita ta'sir bog'liqligi haqida yakuniy ilmiy konsensus mavjud emas. Shunga qaramay, bu qiyoslash Maarriyning asari nafaqat mintaqaviy, balki jahon adabiyoti tarixida ham muhim o'rin tutishini ko'rsatadi, chunki u insoniyat tafakkurida keng tarqalgan "oxirat sayohati" motivini o'ziga xos, kulgili-tanqidiy uslubda qayta ishlagan.

Maarriy va mutazila falsafiy maktabi. Maarriy qarashlarining ildizlarini tushunishda mu'tazila kalom maktabining ta'sirini alohida ko'rsatish lozim. Mu'tazila oqimi aqlni vahiy bilan bir qatorda haqiqat manbai sifatida tan olgan, ilohiy adolat va inson irodasi erkinligi masalalarida ratsionalistik pozitsiyani ilgari surgan edi. Garchi Maarriy o'zini biror mazhabga rasman mansub deb hisoblamagan bo'lsa-da, uning aqlni ustuvor qo'yishi va an'anaviy taqlidiy e'tiqodni tanqid qilishi mu'taziliylik ta'sirining aniq izlarini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, Maarriy mu'tazila olimlaridan ham nariga o'tib, hatto ularning o'zi shubha ostiga qo'ymagan ba'zi diniy-metafizik tasavvurlarni ham tanqidiy tahlil qiladi, bu uning falsafiy pozitsiyasini o'z davridagi istalgan rasmiy yoki norasmiy mazhabiy chegaralardan ham kengroq, mustaqil skeptik-ratsionalistik yo'nalish sifatida belgilashga asos beradi. Aynan shu mustaqillik uning merosini asrlar osha dolzarb va bahsli qilib kelmoqda.

Maarriy merosining zamonaviy qabul qilinishi. Zamonaviy arab dunyosida Maarriy merosi turlicha talqin qilinadi — ba'zi zamonaviy mutafakkirlar uni erkin fikrlash va ratsionalizmning ilk namoyandasi sifatida qadrlab, uning merosini zamonaviy dunyoviy-ma'rifiy qadriyatlar bilan bog'lashga harakat qiladilar, boshqalar esa uning tanqidiy pozitsiyasini o'z tarixiy konteksti doirasida, o'z davridagi diniy-siyosiy vaziyatga bevosita bog'liq hodisa sifatida qaraydilar.

Bu ikki xil qabul qilinish o'zi Maarriy merosining boyligi va ko'p qatlamliligidan dalolat beradi — uning she'riyati faqat bitta tor mafkuraviy nuqtai nazardan emas, balki turli davr va turli qarashdagi o'quvchilar tomonidan turlicha, ammo har doim chuqur qiziqish bilan o'qib kelinadi, bu

esa uni haqiqiy klassik adabiyot namunasi darajasiga ko‘taradi — klassika, ta’rifi bo‘yicha, har bir davr o‘ziga xos tarzda qayta o‘qiydigan asardir.

Maarriyni g‘arb falsafiy an‘anasi bilan qiyoslash masalasi. Zamonaviy qiyosiy adabiyotshunoslikda Maarriyning pessimistik-skeptik falsafasini G‘arb falsafiy an‘anasidagi shunga o‘xshash oqimlar, xususan qadimgi yunon skeptitsizmi va keyingi davr Yevropa pessimistik falsafasi (masalan Shopengauer ta’limoti) bilan qiyoslash tendensiyasi kuzatiladi. Bunday qiyoslashlar Maarriy g‘oyalarining universal, madaniyatlararo ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatishga xizmat qiladi, garchi bunday qiyoslashlarda tarixiy-madaniy kontekst farqlarini e’tibordan chetda qoldirmaslik zarur.

Shu bilan birga, bunday qiyoslashlar Maarriyni sof "Sharq mutafakkiri" doirasidan chiqarib, jahon falsafiy tafakkurining umumiy rivojlanish jarayoni kontekstida ko‘rish imkonini beradi — bu esa uning merosini nafaqat arab adabiyotshunosligi, balki qiyosiy falsafa va jahon adabiyoti tarixi fanlari uchun ham qimmatli tadqiqot predmetiga aylantiradi. Bunday keng qiyosiy yondashuv kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda.

Yakuniy o‘rinda shuni ta’kidlash lozimki, Maarriy merosini o‘rganish nafaqat tarixiy-adabiy qiziqish, balki hozirgi kunda ham dolzarb bo‘lgan masalalar — aql va e’tiqod munosabati, individual vijdon erkinligi, ahloqiy mas’uliyatning universalligi kabi mavzular — bo‘yicha boy material taqdim etadi. Shu jihatdan uning "Luzumiyot"i nafaqat o‘tmish yodgorligi, balki hozirgi kun o‘quvchisi bilan ham samimiy muloqotga kirisha oladigan tirik matn sifatida qaralishi mumkin.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, Abul-Alo Maarriy she’riyati chuqur ekzistensial pessimizm bilan yo‘g‘rilgan bo‘lib, bu pessimizm shaxsiy fojidan kelib chiqqan mustaqil, mantiqiy asoslangan falsafiy tizim darajasiga ko‘tarilgan.

Ikkinchidan, shoirning diniy dogmatizm va mazhabiy tortishuvlarga nisbatan tanqidiy pozitsiyasi uni o‘z davridan ancha oldinga o‘tgan mustaqil mutafakkir sifatida namoyon etadi, garchi bu pozitsiya an‘anaviy doiralarda katta bahs-munozaralarga sabab bo‘lgan bo‘lsa ham.

Uchinchidan, uning aql-idrok ustuvorligi g‘oyasi va ahloqiy-vegetarian ta’limoti o‘rta asr islom falsafiy tafakkurida nihoyatda noyob, ilg‘or pozitsiyalar sifatida baholanadi.

Xulosa qilib aytganda, Abul-Alo Maarriy she’riyati klassik arab adabiyotida falsafiy chuqurlik, mustaqil tanqidiy fikrlash va ahloqiy izlanishning eng yorqin namunasi bo‘lib, uning merosi nafaqat adabiyotshunoslik, balki falsafa va etika tarixi nuqtai nazaridan ham chuqur o‘rganishga loyiqdir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Al-Ma‘arrī, Abū al-‘Alā’. Luzūm mā lā Yalzam (Al-Luzūmiyyāt). — Bayrūt: Dār Ṣādir.
2. Al-Ma‘arrī, Abū al-‘Alā’. Risālat al-Ghufrān. — Al-Qāhira: Dār al-Ma‘ārif.
3. Ibn Khallikān, Aḥmad ibn Muḥammad. Wafayāt al-A‘yān. — Bayrūt: Dār Ṣādir.
4. Ḍayf, Shawqī. Tārīkh al-Adab al-‘Arabī: Al-‘Aṣr al-‘Abbāsī ath-Thānī. — Al-Qāhira: Dār al-Ma‘ārif.
5. Nicholson, R. A. A Literary History of the Arabs. — Cambridge: Cambridge University Press, 1930.
6. Krachkovskiy I.Yu. Izbrannye sochineniya. Tom II: Arabskaya poeziya. — Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1956.
7. Filshtinskiy I.M. Istoriya arabskoy literatury X — XVIII vekov. — Moskva: Nauka, 1991.

